

પ્રમુખીય

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે

સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

લેખાંક ૩ : સ્ત્રી-દેહનાં બે કાવ્યો

સમકાલીન ભારતીય કવિતાની સાહસ-સફરમાં નારીચેતનાની સર્જન-યાત્રા કેવી હોય, એની એક ઝલક ગયા અંકમાં મેળવી.

હવે આ લેખમાં બે સમકાલીન ભારતીય સ્ત્રી-કવિઓની કવિતાને પાસે પાસે મૂકી જોઈએ. પંજાબી ભાષામાં લખતાં અમૃતા પ્રીતમ (૧૯૧૯-૨૦૦૫)ની એ કૃતિની સાથે એક તેલુગુ ભાષાનાં એ. જયપ્રભા (૧૯૫૭)ની એક કૃતિ મૂકી જોતાં સમકાલીન ભારતીય કવિતાની આપણી સમજ આપણી રીતે કેવીક કેળવાય એ તપાસીએ. અને એ રીતે, નારીચેતનાની 'ફોર્મ્યૂલા' નહીં, એની વૈયક્તિકતા, ગતિશીલતા અને ઇતિહાસ-અભિજ્ઞાને ઓળખવાનો યત્ન કરીએ.

*

ગતાંકના લેખના છેલ્લા ભાગમાં નોંધ્યું છે તેમ અમૃતા પ્રીતમની એ કવિતા, 'પ્રથમ પુસ્તક', કેટલાક સવાલો આપણને પૂછે છે : કવિ કહે છે કે આદિ પુસ્તક એક ભાષામાં લખાયું. એનો અનુવાદ આ બીજી ભાષામાં થયો. તો એ કયું આદિ પુસ્તક ? એ અનુવાદરૂપ કયું પુસ્તક ? એની કઈ ભાષા ? ઉત્તર અંગે વિચારતાં પહેલાં 'પુસ્તક' શબ્દ આ કવિ કઈ રીતે વાપરે છે, એ જોઈએ.

'પુસ્તક' શબ્દનો અર્થ માત્ર કાગળ પર છાપેલી-બાંધેલી એક ચીજ પૂરતો સીમિત, અલબત્ત, નથી. 'પુસ્તક' કે 'ટેક્સ્ટ' કે 'પાઠ' (કે મારી પસંદગીની સંજ્ઞા, 'પ્રબંધ') એટલે સંકેતોની એક સાર્થક ગૂંથણી. પ્રકર્ષે થયેલો એક વિશિષ્ટ બંધ. એક એવું જ્ઞાનગમ્ય અને સુઘટિત ઘટક, જેને 'વાચક' વાંચી શકે. 'જ્ઞેય-જ્ઞાતા-જ્ઞાન', એ ત્રિકમાંનું પ્રથમ ઘટક. અમૃતા પ્રીતમનું 'પ્રથમ પુસ્તક' તે આવું એક સ્નેહગમ્ય અને દેહગમ્ય સંકેતિત ઘટક.

એવા એક આદિ પુસ્તકનાં એક નહીં, બે પ્રકાશનની વાત અમૃતા પ્રીતમે કહી છે. આ 'પ્રકાશન' શબ્દ જોવા જેવો છે. એના મૂળમાં 'પ્રકાશ' શબ્દ છે. અજવાળાં. પદાર્થને બે વાર પ્રકાશિત કરતાં, જ્ઞેયને બે વાર, જુદી જુદી રીતે જ્ઞાત કરાવી શકતાં, દરેક વાચને કવિતાના નવા અર્થો પ્રગટ કરી શકતાં આ અજવાળાં, તે ક્યાં હોઈ શકે ?

આનો ઉત્તર નારીચેતના અજોડ રીતે આપી શકે. 'મળી દષ્ટોદષ્ટ'-થી 'પ્રથમ આલિંગન' ('રહ:મિલન' - રા.શા.) સુધીની સ્નેહની સર્જનયાત્રા જ્યાં નવજીવનના

પ્રાગટ્યમાં પૂર્ણ થાય છે, એ તો કેવળ નારીદેહ છે, એને પૂર્ણતઃ જાણે માત્ર નારીચેતના.

સ્નેહ અને દેહના સંબંધની એક કવિતા, એક કહાણી કેવી હોય, એ વાત અમૃતા પ્રીતમની કૃતિ વાંચતાં સમજાય. નારીની નારીચેતનામાં સ્નેહનું પ્રથમ પ્રાકટ્ય, એ મૂળ કાવ્ય. નારી અને નરના દેહના પ્રથમ સાયુજ્યમાં એ ‘આદિ કાવ્ય’ ‘અનુ-વાદ’ પામે. આ પ્રક્રિયાની ઉત્કટ કહાણી આ નારીકવિ કહે છે. પણ એમનાં ઉત્તર-સમકાલીન કવિ, તેલુગુ કવિ જયપ્રભા જે વાત પોતાના એક પ્રસંગ-કાવ્યમાં કહે છે, એ અલગ છે : એક સ્નેહશૂન્ય બનેલા જગતમાં નારીનો દેહ ક્યાં અને કેવો દેખાય (કે ન દેખાય) એનું એક સાવ સરળ તોયે અવિસ્મરણીય ચિત્ર જયપ્રભાની કૃતિમાં રચાયું છે. એ એમની એક ઉત્તમ કૃતિ છે. એ કૃતિ જોઈએ.

અમૃતા પ્રીતમ અને અનિપિન્દી જયપ્રભા, બન્નેએ પોતાની કાવ્યકૃતિઓમાં આલેખેલા નારીદેહો પોતપોતાની રીતે ‘પુસ્તકો’ છે. દરેક પુસ્તક પોતાની આગવી લિપિમાં લખાયું છે. વાંચતાં શીખીએ ?

*

એ છોકરી

ઉત્તેજનાભર્યા ચુંબનો
અને
વાઈનના પ્યાલાઓ વડે
પોતાને ગરમાવો આપતી રહેતી
એ એક દુનિયામાં,
એ તો સૂતી હતી
વૉશિંગ મશીનો વચ્ચે,
હંડીગાર છો પર ભોંયતળિયે,
ટૂંટિયું વાળી, પોતાના પગ પોતાની છાતીસરસા લઈ,
ટાઢને ખાળવા મથતી
મિત્રો વિનાની, ઘર વગરની.
બદનની આસપાસ લપેટી લેવાય એવો
કોઈ કોટ પણ નો’તો એની પાસે,
એ તો આવી હતી અહીં થોડા ગરમાવાની શોધમાં.
પણ કોકડું વળી જવાની હતી આ ટાઢમાં.

અમે જ્યારે એ બેઈસમેન્ટમાં પહોંચ્યાં,
અમારાં કપડાં વૉશિંગ-ડ્રાઈંગમાં નાખવાં,
ત્યારે એને શરમ આવી
કે એ અમારા રસ્તામાં આડે આવતી હતી.
ઘર વગરની એ છોકરી.
એને કદાચ જાણ નહીં હોય કે એનાં

સગાંવહાલાં હાલ ક્યાં ને કોણ હશે
 પૈસા પણ ખૂટી ગયા હશે એના,
 કોકે એનો વિશ્વાસભંગ કર્યો હોય કદાચ,
 કે એ ડૂંગ ઍડિક્ટ બની ચૂકી હોય હવે.
 એ તો પોતાને છૂપાવી દેવા માગતી હતી
 માણસજાતથી,
 આ ઠંડાં મશીનો વચ્ચે.
 પછી એ ફરી જંપી ગઈ,
 લબડી પડેલાં કોઈ પાંદડાં જેવી,
 અને અમે પાછાં ઉપર ગયાં
 એની ઊંઘને, એની ચુપકીટીને ઝાઝી ખલેલ પહોંચાડ્યા વગર.
 પણ એનો ભે-ખાધેલો અને દુઃખી ચહેરો,
 એક પાતળા કાંટા જેવો,
 અમને વળતે દિવસે આખો વખત ખૂંચતો રહ્યો,
 આઘેઆઘેના એ દેશમાં.

(કવિ : અનિપિન્દી જયપ્રભા. તેલુગુ કાવ્ય. અનુ. સિ. અંગ્રેજી દ્વારા. પણ મૂળ કૃતિ, ફોન પર સાંભળી, એના સંસ્કૃત-તત્સમ શબ્દોથી સહાયથી થોડુંક વધુ સમજીને.)

*

એક સેક, સાહેબ, જરા સોચો : ‘પ્રથમ પુસ્તક’ અને ‘એ છોકરી’ એ બે કાવ્યોમાંથી ક્યાને આપણે વિધેયાત્મક (પોઝિટિવ), જીવનપોષક, સહેલાઈથી સમજાય એવું (‘યુઝર ફ્રેન્ડલી’?!), સમાજાભિમુખ વગેરે કહીશું ? અને ક્યાને નિષેધાત્મક (નેગેટિવ), જીવનની નરસી બાજુને આગળ કરતું, દુર્બોધ (‘બેડ પોએટ્રી’?!), કવિતાને સમાજથી દૂર લઈ જતું, વગેરે કહીશું ? ભારતીય કવિતાની ગતિશીલ અને ઇતિહાસ-અભિજ્ઞ અખિલાઈ પામવી હોય તો... જરા સોચો !

*

‘એક છોકરી’ એ કાવ્યનું લોકેશન કે સ્થાનક અમેરિકાની કોઈ ડોર્મિટરી કહેતાં છાત્રાલય, કે કોઈ અપાર્ટમેન્ટ કોમ્પ્લેક્સ હોય, એવું જણાય છે. એ જગ્યા ‘આઘેઆઘેના દેશમાં’ છે, એમ કાવ્યમાં કહેવાયું છે. એમાં આલેખાયેલો બનાવ કવિ/કાવ્યકથકના અમેરિકા-નિવાસ દરમ્યાન બનેલો હોઈ શકે. ‘આજે’ ભલે એ બનાવ બન્યાની જગ્યા ‘આઘેઆઘેનો દેશ’ છે, પણ પેલો પ્રસંગ હજી બહુ પાસેનો છે — એ બનાવ બાબત એક કવિતા લખવી પડે એટલો પાસેનો.

કોઈક અજાણી વિદેશી છોકરી વિશેની એ ઘટના કોઈ કવિ કે કાવ્યકથકના જીવનની ખાસ મોટી વાત નથી, છતાં હજી એ ભુલાઈ નથી. કોણ હતી એ ‘એક છોકરી’ ? બ્લેક હશે ? લેટિનો ? વ્હાઈટ ટ્રેશ કે ગરીબ ગોરી છોકરી હશે ? કવિતા આ અંગે ચુપ છે. એને માટે તો એ છે માત્ર ‘એ છોકરી’. ઘટનાનો સમય વિદેશના આકરા શિયાળાનો છે. અમેરિકામાં ડોર્મ કે અપાર્ટમેન્ટની ઊંચી ઈમારતમાં બેઈસમેન્ટ કહેતાં ભોંયતળિયાનો

વિશાળ ઓરડો હોય છે. ઉપર રૂમોમાં કે ફ્લોટોમાં રહેનારાઓ માટે પોતાનાં કપડાં ધોવાં-સુકવવાં માટે સંખ્યાબંધ વોશિંગ મશીનો અને ડ્રાઈંગ મશીનો એ બેઈસમેન્ટમાં રાખ્યાં હોય છે. ઉપરનાં નિવાસસ્થાનોમાં જેવી મનપસંદ હૂંફ ગમે તેવી ટાઢમાં પણ જળવાય, એવી આ બેઈસમેન્ટમાં ન જળવાય, ક્યારેક એ ઠંડુંગાર પણ હોય. એવા કોઈ ડોર્મ કે અપાર્ટમેન્ટ હાઉસમાં થોડો સમય રહેતી એક ભારતીય યુવતી આ કૃતિમાં આલેખાયેલા પ્રસંગની કહેનાર છે. બરફીલા મહિનાઓમાં. કાવ્યારંભે એ કોઈ વીક-એન્ડે, શનિવારની સાંજે, એ ઉપર ક્યાંક એના સાથી યુવાઓની દુનિયામાં છે. કેવી છે એ દુનિયા? ‘ઉત્તેજનાભર્યા ચુંબનો/અને/વાઈનના પ્યાલાઓ વડે/પોતાને ગરમાવો આપતી રહેતી/... એક દુનિયા’ છે, એ.

જોઈ શકાય કે અમૃતા પ્રીતમની કેટલીક કૃતિઓ જ્યાં અટકે છે, ત્યાંથી જયપ્રભાની આ કૃતિ શરૂ થાય છે. એ જ દેહોત્સવ, આસવ, સ્નેહ, હૂંફનું પ્રારંભશીલ જગત. પણ જયપ્રભાની કૃતિ હવે ફંટાય છે. એ વળાંક છે અદ્યતન ભારતીય કવિતાના નિજી વળાંકનું લોકેશન. અમૃતા પ્રીતમની કવિતામાં આલેખાયેલા પેલા આદિમ વળાંકથી આ અદ્યતન ફંટાવું સાવ જુદું છે.

અમૃતા પ્રીતમની કવિતાને અંતે, મૂળ પુસ્તક અને એનો અનુવાદ બન્ને પ્રકાશિત થઈ ગયા પછી, ઋગ્વેદ રચાવાની શક્યતા ખૂલે છે. જયપ્રભાની કૃતિ જ્યાં પૂરી થાય છે, ત્યાં એક ચુપકીદી છવાઈ જાય છે. હવે વેદના છે, વેદ નથી. કશું બોલવાનું મન નથી થતું.

*

કે કશું કરવાનું.

હવે, વળતે દિવસે વિદેશમાં અને સ્વદેશ આવ્યા પછી આ કવિતા લખી એ દિવસે કવિને અને જ્યારે જ્યારે વાંચી ત્યારે એ દિવસે વાચકને બસ એક જ દૃશ્ય દેખાય છે : ‘એ છોકરી’ જે ‘તો સૂતી હતી/વોશિંગ મશીનો વચ્ચે,/ઠંડીગાર છો પર ભોંતળિયે,/ટૂંટિયું વાળી, પોતાના પગ પોતાની છાતીસરસા લઈ,/ટાઢને ખાળવા મથતી.’

જોવું એ જ તે ચીજ નથી. સાક્ષી થવું, તે દૃષ્ટા થવાથી વધારે મુશ્કેલ કામ છે. સ્પષ્ટ થવાથી તો ઘણું વધારે મુશ્કેલ !

*

આ શ્રેણીના પહેલા લેખમાં જેની કવિતાનો પરિચય થયો એ વિખ્યાત મલયાલી કવિ એન. વી. કૃષ્ણ વારિયર (૧૯૧૬-૧૯૮૮)થી એમની આ અનુગામી તેલુગુ કવિ અલગ છે. કવિવર વારિયર પોતાની કૃતિ, ‘કવિતયોદુ’ (‘કવિતા પ્રતિ’)માં કહે છે : ‘યુગસંધિનું ગટગટાવીને કડવું રસાયણ/લોક-કલ્યાણ માટે કામ કર્યા કરવાની વાત / સાવ કને આવી કર્યા કરે છે તું મારા કાનમાં.’

સારું છે કે ભારતીય કવિતા દરેક કવિના કાનમાં એકની એક વાત નથી કરતી. કોઈકને યુગસંધિ (કયે સમયે એ નથી હોતી?)નું કડવું રસાયણ પી લઈ, લોકકલ્યાણનું

કામ કવિતા દ્વારા કરવાનું સોંપે છે. કોઈકને સ્નેહના આદિ ગ્રંથનો નિતનવો અનુવાદ દેહની ભાષામાં કરી, એ ભાષાને કેળવવાનું કામ સોંપે છે. તો કોઈકને આઘેઆઘેના દેશમાં (ને સ્વદેશમાં યે ક્યાં આઘેઆઘેના દેશો નથી હોતા ?) ઊંચા મકાનના કોઈક ભોંયતળિયે એકલવાયી પડેલી કોઈ 'એ છોકરી'નો 'ભે-ખાધેલો અને દુઃખી ચહેરો' કેવળ એક કલ્પન રૂપે આપણને એક વાર બતાવી દેવાનું કામ સોંપે છે. દેખાયો ? હવે આગે તુમારી મરઝી...

સારું છે કે ભારતીય કવિતા ભારતના સહુ કવિઓને એકની એક વાત નથી કરતી. કવિ એક જ કાળજી રાખે : કહેવાતી કવિતા કોઈ લાઉડ સ્પીકરમાંથી તો તમને નથી સંબોધતી ને ? લાઉડ સ્પીકર ગમે તેનું હોય, એ 'લાઉડ' તો હોવાનું. ને કવિતા પોતાની વાત 'કને આવી કાનમાં કર્યા કરે છે', સાચા કવિના અને સાચા ભાવકના કાનમાં. કવિતા કાનની એવી કલા છે.

*

સાંપ્રત ભારતીય કવિતાના આવા બીજા કેટલાક નારી-સ્વરો પોતાની એકમેકથી અલગ રહી શકતી, પરસ્પર જોડાઈ શકતી વાત, સાવ કને આવીને કઈ રીતે કહે છે, એ હવે સાંભળીશું.

*

સમા, વડોદરા
માર્ચ ૧૯, ૨૦૧૮

□

સાભાર સ્વીકાર

ડૉક્ટર@લાફ્ટર.કોમ : ડૉ. કિરીટ વૈદ્ય, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૬+૧૨૮, રૂ. ૧૪૫. એ દિવસો : વિનોદ ભટ્ટ, ૨૦૧૬, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૫૮, રૂ. ૧૨૫. મૂર્ખાઓનું સ્વર્ગ : હરીશ નાયક, ૨૦૧૬, રત્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૮૮, રૂ. ૩૫૦.

આત્મકથા

એક અજાણ્યા ગાંધીની આત્મકથા : નટવર ગાંધી, ૨૦૧૬, ઈમેજ પબ્લિકેશન, મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૩૪૪, રૂ. ૪૦૦.